

ВІДГУК
на дисертацію Шевченко Тетяни Миколаївни
«ЕСЕЇСТИКА УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ЯК ФЕНОМЕН
ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.»
на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук
за спеціальностями
10.01.06 – теорія літератури; 10.01.01 – українська література

Представлена до захисту дисертація Тетяни Миколаївни Шевченко є оригінальною й цілком новаторською спробою первого в сучасному українському літературознавстві комплексного аналізу есеїстики як жанрового феномену, що від початку 90-их і по сьогодні здобуває все більшої популярності, посідаючи провідні позиції серед інших жанрів літературної творчості. Написана за двома спеціальностями (теорія та історія української літератури), дисертація чітко позначила два основні вектори дослідження: теоретичний та історико-літературний, зумовивши появу й вирішення цілої низки нових, актуальних проблем розвитку сучасного українського літературознавства.

З точки зору теоретичної, феномен есеїзму знайшов у дисертації своє перше всебічне з'ясування за кількома аспектами: як тип художнього письма, як форма літературної творчості і як спосіб комунікації; у роботі системно окреслено термінологічну парадигму поняття «есей»; означено зasadничі жанрові чинники есеїстичної форми письма як художньо-літературної (с.с. 32-35); визначено основні аспекти поетики есею – проблемно-тематичні, інтертекстуальні, інтерсеміотичні; основні підходи до наукової кваліфікації есею як літературного жанру, метажанру (с.с. 38-39) та дискурсивної практики (с.с. 209-229). Уперше в українському літературознавчому просторі осмислено й уведено в науковий обіг низку важливих для розуміння специфіки есеїстичного жанру теоретичних понять: «ментативу» як провідної текстопороджуючої моделі есеїстки; «екзогінаратора» як «питомо есеїстичної оповідно-міркувальної субстанції в тексті»; систематизовано і конкретизовано поняття «ансамблевих форм есею» в сучасній українській літературі, з акцентуванням на специфічних особливостях їх композиційної організації

(«системна безсистемність», «відкрита множинність», «концептуальний еклектизм» тощо). На прикладі побудови збірок Ю. Андруховича «Лексикон інтимних міст», С. Процюка «Канатоходці», О. Забужко «Let my people go» та «І знов я влізаю в танк...» Тетяна Шевченко звертає належну увагу на композиційні принципи єднання збірок у цілісність, серед яких виділяє монтажність, ризоматичність, недоказаність, тяглість, компонування текстів навколо певного ядра, а також роль заголовків, авторських передмов і коментарів тощо. Науково перспективною видається і спроба дослідниці проаналізувати сучасну письменницьку есеїстку у контексті актуалізації топологічного культурного «повороту», з його увагою до рефлексії місця, пам'яті, часу, пошуками самоідентифікації.

З точки зору історико-літературної, есей знайшов своє перше системне представлення як синкретичний літературно-філософський феномен, що активізувався в постмодерну епоху; у роботі виявлено ключові вектори та специфіку українських і зарубіжних наукових есеїстичних студій, що стосуються історії та типології жанру; здійснено періодизацію української есеїстки останнього тридцятиріччя; акцентовано на особливостях жанрових трансформацій, що забезпечили помітний «есеїстичний зсув» у художньому мисленні нових поколінь українських письменників: від первого, сформованого антитоталітарним націстворчим дискурсом у межах радянського соціуму (І. Дзюба, Р. Іваничук, Р. Корогодський, В. Коротич, А. Погрібний, Є. Сверстюк) до митців-есеїстів, котрі, зреалізувавши як письменники в 90-х рр. ХХ ст., активно звернулися до есеїстичних пошуків (І. Андрусяк, Ю. Андрухович, В. Єшкілев, Т. Прохасько) та сучасної когорти митців-есеїстів, які в нових умовах інтерактивності розвивають новітню експериментальну есеїстику. Наукову цінність становлять додатки до роботи, де вперше здійснена наукова бібліографія української письменницької есеїстки упродовж останнього тридцятиріччя.

Теоретичний та історико-літературний аспекти роботи є чітко збалансованими, адже системні, виважені теоретичні узагальнення стали можливими на підставі аналізу близько 150-и збірок есеїв та різних форм їх

ансамблевого об'єднання, серед яких розглянута есеїстка як добре відомих і добре досліджених письменників, що вже стали класиками сучасної української літератури (Г. Пагутяк, О. Забужко, Ю. Андрухович, Т. Прохасько, К. Москалець, та ін.), так і добре відомих, проте менш досліджених як есеїстів (О. Лишега, А. Бондар, І. Бондар-Терещенко, І. Лучук, В. Даниленко та ін.), і, що важливо, – таких, які у представлений дисертації знайшли одне з перших наукових прочитань (скажімо, О. Гембік, О. Клименко, С. Грабар, В. Жежера, Б. Херсонський та ін.).

Під пильним оком дослідниці пласт сучасної української есеїстики від цілісного системного представлення питання до всебічного аналізу його типології і поетики постає як проблематичний, що заховує в собі низку цікавих і перспективних досліджень. Зокрема, уперше розроблена дослідницею типологія і класифікація (цикл, збірка, серія, колекція, антологія тощо) ансамблевих форм сучасної письменницької есеїстки переконливо доводить продуктивність запровадження контекстних форм письменницьких есеїв, що надають їм нових смислових граней.

У п'яти розділах роботи, послідовно і наскрізно пов'язаних системно-логічними зв'язками, авторка вперше запропонувала згрупувати досліджувані есеїстичні тексти за наративно-ментативною природою чинників їх текстотворення, вирізнивши три основні формотвірні конструкції: наративні есеї, зі спеціальним виокремленням епістолярної та мемуарно-щоденникової есеїстки, есеї ментативні та ментативно-наративні, далі зосередившись у кожному розділі на означенні специфічних характеристик кожного з них. Висловлені з цього приводу спостереження й аргументовані твердження дослідниці, запропонована нею типологія сучасної есеїстки здійснюють вагомий внесок у дослідження есеїстичної поетики, накреслюють нові перспективи для подальших досліджень. Виділення й детальний аналіз дисертанткою співвідношення наративного та ментативного складників у сучасному письменницькому есеї, їх продуктивного поєднання чи оригінального домінування (особливо, стосовно тексту-ментативу) дозволили виділити як панівну комунікативну стратегію презентування митцями власної

суб'єктності, пошуку ними власної ідентифікації. Те саме слід сказати і стосовно вперше запропонованого Тетяною Шевченко погляду на есей як на дискурсивну практику, що відкриває можливості для цілком нового інтердисциплінарного прочитання есеїстки, накреслюючи особливі методики її інтерпретації (заслуговують на увагу, зокрема, спостереження над автокреаційним та перформативним потенціалами письменницького есею).

У дисертації значний масив сучасної української письменницької есеїстки знайшов свою першу детальну й переконливу класифікацію, зокрема, за авторською ідейно-тематичною спрямованістю, за природою есеїстично-художнього мислення, за ідейним задумом письменника, за місцем у творчому доробку митця, за авторським окресленням контенту, за мовно-хронологічними ознаками, за приналежністю до серії тощо.

Слід відзначити сумлінність і високу наукову ерудицію дисертантки, у полі дослідницьких студій якої, як засвідчує бібліографія опрацьованих нею художніх та літературознавчих текстів, налічується 772 джерела. Здійснивши професійний екскурс в історію розвитку жанру, його типологію й поетику, Тетяна Шевченко продемонструвала аналітичність мислення, здатність до структурування і чіткої систематизації розмаїтого теоретичного та художнього матеріалу. На особливу увагу в дисертації заслуговують розділи, у яких авторка демонструє ґрунтовне і кваліфіковане прочитання цілої низки есеїв, які, на її переконання, засвідчують оригінальні жанрові форми, поетикальні знахідки, поглиблюючи наші уявлення у площині досліджуваної проблеми. Науковому стилю дослідниці притаманні насиченість тексту, густота прикладів, своєрідна деталізована стереоскопічність, що забезпечили докладність, переконливість, аргументованість висновків.

Ознайомлення з дисертацією викликало низку питань і зауважень, які потребують уточнення під час захисту, зокрема:

1. У межах наративної групи есеїв дослідниця виокремлює ще й мемуарно-щоденникову (В. Неборак) та епістолярну (С. Павличко «Листи з Києва», В. Коротич «Цілком особисто», О. Забужко «Ю. Шевельов: Виbrane листування а тлі доби 1992-2002»), називаючи останню «наративними есаями

епістолярного типу» (с. 132). Проте у кваліфікації типу есеїстки О. Забужко присутні деякі протиріччя, коли в одному випадку вона розглядається у контексті наративної (с. 132), а в іншому – наративно-ментативної (с. с. 148, 154), або ж із деякою зміною акцентів «ментативно-наративної» есеїстки. В іншому випадку, дослідниця констатує у творчості письменниці «лист як есей» (с. 132), а далі зупиняється на дефініції есею як листа («есей-лист») (с. 148). Можливо, варто було б листи О. Забужко розглядати не в контексті її есеїстики, а в контексті розвитку й ускладнення епістолярного жанру з елементами есеїзації стилю як «поширення есеїстичного типу мислення на інші жанри художньої літератури».

2. Друге зауваження є власне лише спробою започаткувати дискусію з приводу питання меж і переходів жанру. Воно справді досить проблематичне, хоча б з огляду на те, що остаточних меж не існує, але у деяких випадках критерії розрізnenня могли б набувати чіткіших ознак. Скажімо, за внутрішньовидовими есеїстичними практиками письменників Т. Шевченко здійснює цікаву типологію, виділяючи характерні авторські есеї, спроби, проби, спохи, сумніви, дзуйхіцу, шкіци, фрагменти, рефлекси, епістоли, колонки, хроніки, «речення» тощо. Проте, стосовно таких дефініцій як шкіц, епістоли, колонки, хроніки, варто було б звернути увагу на жанрову домінанту, адже цілком можливо, що у кожному конкретному випадку вона не завжди може бути власне есеїстичною. Те ж саме стосується і спроби окреслення поняття «письменницька есеїстика». Авторка зазначає, що це «складний багатошаровий феномен, належно теоретично не осмислений», «обійдений літературознавчою увагою» (с. 73). На увагу заслуговує її спроба акцентувати на художній природі письменницького есею, який, на її думку, вирізняється з-посеред інших типів есеїстики своїм «насамперед естетичним потенціалом» (с. 78), «переслідує естетичні задачі» і є «втіленням у першу чергу естетичного досвіду митця» (с. 79). Зазначені характеристики видаються українськими, оскільки складають цілком аргументовані підстави для розгляду есею як питомо літературного твору, наділеного художньо-комунікативними інтенціями письменників типу творчості, і, насамперед, художнім, а вже потім –

літературно-критичним, публіцистичним, філософським тощо, смислом. Разом із тим, застосовуючи свої теоретичні спостереження до аналізу конкретних творів, авторка неодноразово вступає у протиріччя зі своїми твердженнями. Наприклад, на с. 74 вона визначає письменницьку есеїстку як «рефлексивно-ментативні твори із застосуванням авторами літературно-художніх творів усього арсеналу літературних прийомів, традиційних для мистецтва слова», але далі йдеся вже про три типи цього різновиду творчості – наративний, наративно-ментативний і ментативний. Вартим прояснення залишається питання про розрізнення есеїстки і літературної критики. Тут теж необхідно виділити чіткі домінанти есеїстки і есеїзму як стилової прикмети. Скажімо для прикладу, у творчості О. Забужко есеїзм є продуктивним і навіть визначальним, але для І. Дзюби чи В. Даниленка – ні. А якщо йдеся про такі жанри, як коментар, колонка чи жж, то де аргументи, що вони належать до есеїстичних, а не до публіцистичних творів? А, може, ні до тих, ні до інших, вибудовуючи принципово інший формат медійної літератури нового часу?

4. На прикладі есейів Г. Пагутяк («Беззахисність») та О. Лишеги («Флейта землі і флейта неба») Тетяна Шевченко здійснює оригінальну спробу аналізу різних технік читацького сприйняття творів: екзистенційної (як поглиблениго, повільного читання) й асоціативної (як поетапного «залучення» читача за допомогою ключових слів та вибудування лінгво-семантичних рядів) (с. 232), роблячи при цьому висновок, що саме асоціативне читання дозволило виділити есей з-поміж інших видів художньої творчості. Проте, по-перше, висновки зроблено лише відносно «читання письменницького есею як ментативного письма» (с. 234), а, по-друге, рецептивна естетика виробила цілу типологію сприйняття різних художніх текстів і «підтягувати» специфіку есеїстичного сприйняття лише до цих двох технік, здається, просто немає сенсу.

5. Декларуючи використані в роботі методи дослідження (с.с. 11-12), авторка чомусь не називає наратологічного, хоча в монографії (зокрема, у розділі 2) він постає одним із найпродуктивніших.

Висловлені зауваження та побажання не впливають на найвищі оцінки професійного рівня фундаментальної академічної студії Тетяни Шевченко.

Всебічно і глибоко дослідивши особливості есеїстичного дискурсу в сучасній українській літературі, авторка здійснила першу в українському літературознавстві кваліфіковану оцінку явища, розробила алгоритм його аналізу, виокремила та детально описала цілий набір основних прийомів та особливостей його художнього функціонування. Вона переконливо схарактеризувала сучасний український письменницький есей як «квінтесенцію власне літературних, наукових, критичних, публіцистичних пошуків», що яскраво оприяєнюють «тенденції симбіозу філософічності, художності, науковості й публіцистичності». Висновки до роботи є логічними і чітко аргументованими. Зміст автoreферату досить повно висвітлює основні положення дисертації.

Опублікована за текстом дисертації монографія Т. М. Шевченко «Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця ХХ – початку ХXI ст.» стала вагомим здобутком сучасного українського літературознавства, означивши подальші наукові перспективи дослідження проблеми. Робота отримала цілу низку високих оцінок у схвальних рецензіях, опублікованих науковими виданнями України (Бондарева О. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2019. № 14; Вільна Я. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2019. Вип. 29.; Гребенюк Т. *Вісник Одеського національного університету*. Серія Філологія. 2019. Т. 24; Кочерга С. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2019. Т. 31, № 3.), поставивши її авторку в ряд чільних дослідників теорії та історії жанру. Хочеться побажати авторці, аби найближчим часом вона змогла підготувати до друку хрестоматію сучасної української есеїстки.

Робота Тетяни Шевченко є самостійною, належно апробованою у доповідях на 30-и міжнародних та всеукраїнських конференціях (із них 10 за кордоном), у 24-ох статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях України та семи у виданнях іноземних. Результати наукових спостережень дослідниці оприлюднені також у п'яти виданих за кордоном колективних монографіях.

За обсягом виконаної роботи, актуальністю теми, реалізацією завдань дослідження, новизною отриманих результатів дисертація Тетяни Миколаївни Шевченко повністю відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (зі змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19. 08. 2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальностей 10.01.06 – теорія літератури; 10.01.01 – українська література.

Офіційний опонент – доктор філологічних наук
професор кафедри теорії та історії світової літератури
імені професора В. І. Фесенко
Київського національного лінгвістичного університету

